

OFICIS I INDÚSTRIES DESAPAREGUTS

Existien una sèrie d'activitats, indústries i antics oficis que formaven part del sistema econòmic de la societat tradicional i que, en el trasbals del procés de modernització del país, han acabat desapareixent. Eren activitats de caràcter artesanal en què només s'utilitzava el treball manual de l'artesà o l'energia hidràulica per moure la maquinària. A causa del nombre i la diversitat d'oficis, ha estat necessari fer-ne una tria. Per a aquesta presentació, els hem seleccionat en funció de

la seva relació amb les matèries primeres: les indústries, les explotacions i els oficis relacionats amb el ferro (les fargues, les mines, els carboners i traginers, i els ferrers); la fusta (els picadors i tiradors, les serradores i els fusters); la pedra (els llosers i tosquers, els forns de calç, els mestres de cases i els terrissaires); la llana (dels pastors als teixidors i la fàbrica tèxtil), i el blat (del molí a la farinera).



La Farga Rossell (Fotografia Patrimoni Cultural)

1. El ferro

Les fargues van constituir la indústria històrica més important d'Andorra i van generar una gran riquesa. La farga era una protoindústria dedicada a la producció de ferro a l'engròs, en què tota la maquinària treballava emprant força hidràulica. Es va desenvolupar a principis del segle XVII i va perdurar fins a la segona meitat del segle XIX. Al llarg d'aquest període hi va haver entre deu i dotze establiments que s'hi dedicaven, tot i que no tots alhora. Les dos fargues més importants van ser la farga Areny, a Ordino, i la darrera, la farga Rossell, que en l'actualitat és un centre d'interpretació del ferro. Utilitzaven el sistema de farga a la catalana, caracteritzat per l'ús d'una caixa de vents, en contraposició al sistema de les fargues basques, que utilitzaven un parell de manxes. Els dos elements bàsics eren el forn —amb la caixa de vents— i el martinet. Les darreres fargues tenien dos martinets, el segon dels quals servia per millorar els acabats. Hi treballaven equips d'entre sis i vuit homes: dos caps —el foguer i el masser— acompanyats de dos picamenes, dos escolans i un parell de vaillets; a més a més, hi havia un factor o comptable. La major part del ferro que s'hi produïa era exportat a Catalunya. Durant la segona meitat del segle XIX, les fargues del país van anar tancant perquè no podien competir amb els nous forns en què el ferro s'obtenia per sistema indirecte.

LES FARGUES VAN CONSTITUÏR LA INDÚSTRIA HISTÒRICA MÉS IMPORTANT D'ANDORRA I VAN GENERAR UNA GRAN RIQUESA

Les fargues s'aprovisionaven de mineral de ferro, anomenat mena, als **meners**. El principal mener està al fons de la vall de Ransol, al peu del coll de la Mina. Estava dividit en dos: el vell i el nou. Va començar a ser explotat al segle XVII. Els miners o menairons eren d'origen francès, i els contractaven durant la temporada d'estiu perquè, a causa de l'altitud del mener no s'hi podia accedir durant l'hivern. Si bé hi havia hagut alguna zona d'extracció a l'aire lliure, les mines consistien en galeries soterrànies. Per il·luminar-se feien servir llànties d'oli. A partir del segle XVIII van començar a fer servir explosius, pólvora. Si la roca quedava fràgil, l'apuntalaven. Després treballaven en equips de dos: un extreia el mineral a cops de pic i l'altre el treia de la mina emprant cistells carregats a l'esquena, perquè no hi havia cap sistema mecànic (ni ascensors, ni vagonetes) per accedir als punts d'extracció; només hi havia rampes més o menys inclinades. A principis del segle XX



Boca de la mina de la Cort de Rossell (Fotografia PC)



Plaça de carbonera a Setut -Vall del Madriu- (Fotografia PC)

hi va haver un altre intent d'explotació del mineral de ferro, en el qual la mina més important va ser la del mener de la cort de Rossell.

Per fondre el mineral de ferro les fargues necessitaven carbó. Al Pirineu s'utilitzava carbó vegetal que s'obtenia als boscos. El propietari de la farga comprava partides de bosc al comú i en convertia la fusta en carbó. Els **carboners**, com els menairons, eren colles contractades a les poblacions veïnes del sud de França. Els mateixos carboners tallaven els arbres i els trossejaven, asclant el tronc amb tascons, a fi de preparar la llenya per convertir-la en carbó. Per fer el carbó muntaven una carbonera: una semiesfera feta de tascons i branques amb una xemeneia central coberta de gleva o terra. Es tractava de cremar la llenya mitjançant una combustió lenta, amb poc oxigen, perquè si no es cremava tota. La combustió d'una carbonera petita durava uns cinc dies. Durant aquest temps havia d'estar vigilada de manera permanent. Els carboners vivien al bosc, al costat de la carbonera, en cabanes fetes de branques. Si el terreny no era pla, es construïen places de carbonera en forma d'una petita feixa semicircular amb un mur de pedra seca. És el que en l'actualitat queda de la carbonera. La mida més corrent era entre 5 i 6 metres de diàmetre, però n'hi podien haver de 10 o 12 metres. Si es para atenció, se'n poden trobar a tots els boscos d'Andorra; només a la Vall del Madriu se n'han inventariat més de tres-centes.

El carbó havia de ser transportat des dels boscos fins a la farga. Igualment, la mena extreta dels meners de Ransol s'havia de traslladar fins a la farga o bé fins a algun magatzem a mig camí, i cal tenir present que el recorregut des del coll de la Mina a, per exemple, la farga Areny d'Ordino podia arribar a durar unes vuit hores. A més a més, el ferro, un cop elaborat, s'havia de traslladar als punts de venda fora del país. Per a tot aquest moviment de materials, l'únic mitjà de transport disponible a l'època era a llocs de mula, ja que dels punts d'extracció de les matèries primeres a les fargues només hi havia senders de muntanya, i el camí ral que comunicava Andorra amb Catalunya era un camí pensat per a animals de bast, no per a la circulació de vehicles amb rodes. Aquesta activitat estava a càrrec de **traginers**. A diferència dels altres treballadors de la farga, els traginers eren andorrans; tant podien ser professionals de l'ofici, que eren els que treballaven sobretot en els xarxes d'exportació, com ocasionals, pagesos que es llogaven amb els animals que normalment empraven per treballar al camp. Tant en el cas d'uns com dels altres, el cert és que aquest treball va ser una forma indirecta de repartiment de la riquesa generada



Reconstrucció del poltre de Pal (Fotografia PC)

per les fargues, fins el punt que va tenir conseqüències en un augment demogràfic considerable.

El destinatari últim del ferro obtingut a les fargues era el **ferrer**. Aquest era un ofici de gran importància en el món rural ja que era qui produïa i reparava l'utilatge emprat pels pagesos en el seu treball (dalles, falçs, destrals, relles per l'arreu, etc.), per a la llar (cremallles, trespeus, teieres, etc.) o per a la construcció (estripagecs, panys i claus, reixes d'església, etc.), i a cada poble n'hi havia un (a vegades dos). També elaborava i posava ferradures. A la vegada, feia reparacions i esmolava eines. Per obtenir totes aquestes peces li calia escalfar el ferro al roig i treballar-lo per donar-li forma. Per a la primera part del procés utilitzava la fornall, on escalfava el ferro emprant carbó, sobre el qual s'insuflava aire mitjançant una manxa. Després colpejava el ferro amb el mall sobre l'enclusa fins a obtenir la forma desitjada. Per segons quines feines calia que hi treballessin dos persones: un subjectava la peça de ferro i l'altre colpejava. El més freqüent era que el fill del ferrer actués d'aprenent, de manera que l'ofici anava passant de pares a fills. Una tasca complementària era ferrar els animals de treball, ja fossin vaques o equins. Per fer-ho, si l'animal es resistia, comptava amb el

poltre, una estructura de fusta en què se subjectava l'animal. Sovint també feia de veterinari. Amb la mecanització de la pagesia i la desaparició de la societat a què anava destinat el seu treball, els ferrers, en la seva forma tradicional, van anar desapareixent i l'ofici es va transformar en el de serraller.

2. La fusta

Des de sempre, els habitants dels pobles tenien dret a anar al bosc per obtenir llenya per a les llars de foc i fusta per reparar o construir cases, eres i altres edificacions, i eren ells mateixos els que s'ocupaven de tallar els arbres i de baixar els troncs. Cada casa tenia una marca concreta per identificar els que eren de la seva propietat. Als pobles hi podia haver petites serradores hidràuliques per obtenir taulons, i a vegades aquesta feina es feia a la muntanya mateix, emprant una estructura anomenada cabra, que consistia en dos pals que aguantaven el tronc per la meitat, mentre un extrem es recolzava en el pendent, de manera que podien serrar al llarg la meitat de la peça, entre dos homes, emprant una serra de marc. A més a més, dels pins també se n'obtenia **pega** mitjançant la cocció de la reïna en forns com ara el que es conserva en els boscos de Bixessarri.

Coincidint amb el declini de les fargues, a mitjan segle XIX va aparèixer una nova forma d'explotació del bosc: l'obtenció de fusta a l'engròs destinada a la construcció. Cal tenir en compte que abans de l'aparició del ciment, de les biguetes de formigó i del material ceràmic, tota l'estructura de les edificacions es feia amb fusta, i quan a Catalunya va tenir lloc el creixement de les ciutats, en especial Barcelona, n'hi va haver una gran demanda. En una segona fase, quan a partir dels anys quaranta del segle XX va tenir lloc la transformació econòmica d'Andorra, el ràpid creixement urbà va fer que la demanda de fusta es traslladés a l'àmbit local. Això va fer que sorgissin dos oficis especialitzats en el treball al bosc: el **picador** i el **tirador**. El primer era qui talava els arbres, en separava les branques i eliminava l'escorça. Els picadors solien treballar per parelles i la seva eina principal era la destrala catalana. El tirador era el que s'encarregava de traure els troncs del bosc arrossegant-los amb mules. Per fer-ho, s'excavava en el terreny del bosc una sèrie de canals que servien de guia per al desplaçament dels troncs, anomenades tiraders. Per exemple, els trams més rectes del camí empedrat de la vall del Madriu eren en realitat un tirader. Si la fusta estava destinada a l'exportació, abans que existís la carretera la baixaven pel riu. A les valls d'Andorra no

La serradora Rossell abans del seu desmantellament l'any 2002 (Fotografia PC)



hi ha referències a la utilització de rais, que sobretot es muntaven a la població d'Organyà. Al país, a causa de la configuració dels rius, el que es feia era fer baixar els troncs sols, sense lligar, activitat que donava lloc a un altre ofici, els **ganxers**, que eren els que, mitjançant uns pals amb una punxa i un ganxo de ferro a l'extrem, els dirigien i els desencallaven.

Aquesta demanda de fusta ja elaborada, en forma de bigues o taulons, va fer que al llarg de la primera meitat del segle XX s'instal·lessin al país diverses **serradores** de caràcter industrial, les quals en un principi utilitzaven energia hidràulica per fer anar la maquinària, com ara la serradora Benazet, que es va instal·lar en l'edifici de l'antiga farga Areny i en va aprofitar les instal·lacions. Amb el pas del temps, en les serradores més grans es van incorporar motors elèctrics i maquinària més sofisticada, com en el cas de la serradora Rossell, que al principi estava emplaçada entre Andorra la Vella i Escaldes i després es va traslladar a Santa Coloma; va tancar de manera definitiva l'any 2002, moment en què les instal·lacions van ser enderrocades. Un cas especial és el de la orri, prop del poble d'Ordino, que tot i que ja no treballa, encara conserva la maquinària completa, des de la roda de pales moguda per aigua fins a la serra de cinta, incloses una fornà i la màquina per esmolar les serres, tot en perfecte estat d'ús. Avui en dia és l'única serradora original que es conserva al país i constitueix un cas excepcional de patrimoni industrial.

**COINCIDENT AMB EL DECLINI DE LES FARGUES,
A MITJAN SEGLE XIX VA APARÈIXER UNA NOVA FORMA
D'EXPLOTACIÓ DEL BOSC: L'OBTENCIÓ DE FUSTA
A L'ENGRÒS DESTINADA A LA CONSTRUCCIÓ**

En la societat tradicional tots els pagesos tenien una mica de coneixements de fusteria, els justos per fer petites reparacions o elaborar objectes domèstics, com ara esclops, salers i petit utilatge agrícola. Hi havia, però, determinats objectes que requerien un major grau d'especialització, com ara mobles, arades, rodes de carro i complements de la construcció —escales, baranes, etc.— que necessitaven el treball d'un artesà **fuster**, un ofici que igual que hem vist que passava amb el ferrer, era imprescindible en la societat rural. Per això, n'hi solia haver almenys un a cada parròquia. En el taller de fuster la peça reina era el banc de treball i tot era manufacturat sense màquines, emprant serres, gúbies, martells, ribots o garlopes. Dels obradors sortien peces amb característiques pròpies del mobiliari del país com ara les caixes de núvia, els llits de caixa, els bressols, els escudellers o les escales obrades com



Serra de cinta de la serradora I Nicolau (Fotografia PC)

la que es conserva a la casa Blanca de Segudet. Al segle **xx** els tallers es van mecanitzar amb la incorporació de màquines, com ara la serra de cinta o la “universal”.

3. La llana

L'any 1719 un passaport atorgat pel capità general de Catalunya autoritzava el pas per la frontera a un ramat format per 16.503 ovelles conduïdes per 110 pastors (publicat per David Mas a *La ramaderia a Andorra al segle XVIII*, II, Quaderns d'estudis Andorrans; núm. 7, 1996). Aquestes xifres ens permeten fer-nos una idea del pes de la ramaderia i de la importància de l'ofici de **pastor**. Les característiques d'aquesta activitat econòmica feien que l'ofici de pastor, a diferència d'altres oficis, fos pràcticament de dedicació exclusiva, perquè els pastors havien d'acompanyar els ramats a fer la transhumància vers terres meridionals (més endavant cap a França) durant l'hivern, i després, a l'estiu, tenir-ne cura durant el temps que passaven a les pastures de muntanya i els cortons que arrendaven els comuns. Era un ofici que implicava una vida molt dura, la gran majoria eren cabalers que romanien solters; treballaven organitzats en colles i vivien en cabanes de pedra seca. Un testimoni del treball i la forma de vida dels pastors el tenim en els orris (munyidores en què s'obtenia la llet d'ovella per convertir-la en formatges), les pletes i les cabanes que hi ha escampades per les muntanyes del país.

L'any 1604 es va crear la Confraria de Paraires i Teixidors de Sant Pere Màrtir. Segons el seus estatuts, aquesta entitat tenia un caràcter gremial i agrupava els artesans de tot el país que treballaven en el ram del tèxtil, en el qual la llana, com a matèria primera, tenia un gran protagonisme, tot i que també es treballaven altres materials com el lli o el cànem. El procés de treball de la llana es dividia en dos etapes que donaven lloc a dos oficis diferents: els **paraires**, que eren els que s'ocupaven del cardat, de la preparació i del filat de la llana, i els **teixidors**, que es dedicaven a la confecció de teixits al teler i al tractament posterior que se'n feia, que podia incloure passar les teles per un batà o molí draper per compactar les fibres. Pràcticament tot el procés s'efectuava de manera manual, com a molt es comptava amb l'ajut d'enginys mecànics accionats manualment, filoses, torns o el mateix teler, o moguts hidràulicament, com és el cas de l'esmentat batà. La crisi de la ramaderia ovina va comportar, en paral·lel, la recessió del treball tèxtil, que s'havia iniciat al segle **xviii** i es va anar afeblint al segle **xix**, motivat, entre altres factors, per la competència de les filatures industrials basades en el cotó americà.



Orrí a la comarca de Claror (Fotografia PC)



Cabana de pastor a la vall de Rialb (Fotografia PC)

L'ANY 1719 UN PASSAPORT ATORGAT PEL CAPITÀ GENERAL DE CATALUNYA AUTORITZAVA EL PAS PER LA FRONTERA A UN RAMAT FORMAT PER 16.503 OVELLES CONDUÏDES PER 110 PASTORS (...) AQUESTES XIFRES ENS PERMETEN FER-NOS UNA IDEA DEL PES DE LA RAMADERIA I DE LA IMPORTÀNCIA DE L'OFICI DE PASTOR

A principis de la dècada de 1920, un andorrà que havia estat treballant en la indústria tèxtil catalana va retornar al país i va instal·lar a Escaldes, arran del riu Madriu, una **fàbrica de mantes** i altres productes de llana, similar a les que hi havia en altres indrets dels Pirineus, com la de Castellciutat o la que encara es conserva a Arsèguel. Aquest establiment tenia un alt grau de mecanització, aprofitava l'energia hidràulica per fer moure part dels ginys. Disposava de màquines de cardar, rentar, filar i cabdellar els fils de llana, d'un parell de telers, i també utilitzaven un batà. De la fàbrica en sortien flassades i mantes de llit, mantes de viatge, tapaboques, mantes de contrabandista, mitjons i cabdells de llana verge. Va tancar l'any 1942, però encara se'n conserva l'edifici.

4. La pedra

Per a la construcció d'edificis, cases, eres, bordes, coberts, esglésies, etc., es requeria el treball d'un **mestre de cases**, un professional dedicat a la construcció. Ell era qui dirigia el treball. La mà d'obra la proporcionava el propietari, i consistia en membres de la família, veïns, o bé comptava amb un equip d'homes a qui contractava quan es requeria. Si es tractava d'una obra pública, el comú o el quart convocaven una "manobra general", en què hi havien de participar membres de totes les cases. Els mestres de cases andorrans no es dedicaven exclusivament a la construcció, perquè no hi havia prou demanda, sinó que també es dedicaven a la pagesia. Si es tractava d'un treball més específic, com ara la construcció d'un pont, llavors es contractaven mestres de cases forans. Els materials emprats provenien tots de l'entorn pròxim, el principal era la pedra emprada per aixecar les parets mestres, que només es retocava a les cantonades. També s'utilitzava fusta per a les bigues, els puntals o els taulons emprats en els solers, els envans i el tisellat de la coberta. La pedra tosca servia per fer estructures que requerien poc pes i les cobertes es recobrien de lloses de pissarra, disposades de manera decreixent: com més amunt, més petites. El treball es feia tot a força de braços i l'única màquina



La fàbrica de mantes arran del pont de la Tosca (Fotografia PC)



Cal Toni de Pere, on encara es poden veure els forats de les bastides (Fotografia PC)

que hi participava era la politja. Per muntar les parets s'empraven bastides que anaven fixades als mateixos murs dels edificis, i n'hi ha que encara conserven els forats en què hi anaven els suports. Amb el creixement del sector de la construcció al segle xx, aquest ofici va deixar lloc a contractistes i paletes.

PER A LA CONSTRUCCIÓ D'EDIFICIS, CASES, ERES, BORDES, COBERTS, ESGLÉSIES, ETC., ES REQUERIA EL TREBALL D'UN MESTRE DE CASES, UN PROFESSIONAL DEDICAT A LA CONSTRUCCIÓ

Quan es volia bastir un immoble que requeria una solidesa més gran, o una estructura en forma d'arc com, per exemple, un pont d'arcada, s'utilitzava la calç com a morter. També era emprada en l'arrebossat dels murs de les cases o dels colomers. Per obtenir aquest material es procedia a la cocció de pedres calc un **forn de calç**, que consistia en una estructura de pedra, de forma troncocònica, semisoterrada i oberta per la part de dalt. El més ben conservat és el de la Margineda, que data dels anys trenta del segle xx.

La pedra tosca s'extreia de **tosquers**, llocs situats en zones calcàries on aquest material es formava per decantació de partícules de calç arrossegades per l'aigua. En l'actualitat la majoria estan esgotats, però en el tosquers de la Cortinada i de Canillo encara es poden veure els punts d'extracció. Pel que fa a la sorra que es posava en els morters, ja fossin de calç o de ciment, se'n va extraure de forma industrial a la **sorrera** Tonivila, de Sant Julià de Lòria, a mitjan segle xx. Entre finals del segle xix i principis del xx, en la construcció es comencen a emprar nous materials, com és el cas del maó o totxana massissa. Amb el propòsit d'abastir la demanda local, el **terrissaire** que hi havia a Sant Julià de Lòria va muntar una bòbila a la zona de la Ribera amb el terror i el forn específics per a la cocció de maons.

Tradicionalment, els **llosers** existents a les parròquies andorranes ja eren coneguts abans del segle xx, perquè se n'extreia la llosa necessària per cobrir els edificis del país, però s'explotaven artesanalment. Serà a partir de mitjan segle xx, amb el desenvolupament de la indústria de la construcció i la consegüent demanda de materials, que aquestes explotacions s'industrialitzaran i fins tot es mecanitzaran. El procediment de treball era el següent: es dinamitava la roca i del desmunt se'n feia una tria, la pedra que no era vàlida era llençada a l'escombrera que hi havia davant del punt d'extracció, mentre que de la llosa vàlida se'n treien fulles mitjançant tascons, se li donava forma amb guillotines i era carregada



Forn de calç de la Margineda (Fotografia PC)



Sorrera Tonivila - Sant Julià de Lòria - (Fotografia PC)



Ruïnes de la bovila de la Ribera de Llàtzer - Sant Julià de Lòria - (Fotografia PC)

fins a la carretera en vagonetes que tant podien anar sobre rails —com en el cas del lloser de Tolse— o amb cables —com passava en el lloser de Rocafort i el Lloset d'Encamp. D'aquests tres llosers encara se'n conserven els fronts de talla i part de les instal·lacions.

5. El cereal

El treball de la transformació del cereal en farina constitueix un exemple clar de l'evolució de l'economia andorrana durant el segle XIX, de com es va passar de l'autoconsum a la producció industrial, per acabar amb la total dependència de les importacions. Els molins eren imprescindibles en el sistema agrari tradicional, i n'hi havia a tots els pobles; podien ser de propietat privada, a vegades compartida o bé comunitària, propietat del quart o del comú. L'ofici de moliner pràcticament no existia com a tal perquè normalment eren els mateixos pagesos els qui molien el gra. A la primera meitat del segle XX, apareix un nou model productiu: les **farineres**, amb un caràcter més industrial. El principi bàsic és el mateix que el del molí: les moles mogudes per força hidràulica. La diferència rau en el fet que es treballa en majors proporcions, a l'engròs, i el producte ja no està destinat a l'autoconsum, entra a l'economia de mercat. Una d'aquestes farineres era propietat de la família Montanya i es trobava a la sortida nord d'Escaldes. En l'actualitat encara es conserva una d'aquestes indústries, la farinera Nicolau, que comparteix edifici i canalitzacions d'aigua amb la serradora esmentada, de la mateixa propietat. Disposa de dos moles, una per a farina destinada al consum humà i l'altra que servia per



L'espectacular lloser del Lloset - Encamp - (Fotografia PC)



Interior de la farinera Nicolau (Fotografia PC)

fer pinso per a animals. Aquest conjunt de mola i serradora constitueix un dels pocs exemplars d'una indústria de muntanya que s'han preservat fins als nostres dies.

ELS MOLINS EREN IMPRESCINDIBLES EN EL SISTEMA AGRARI TRADICIONAL, I N'HI HAVIA A TOTS ELS POBLES...

Els oficis i les indústries als quals hem fet esment aquí són només una mostra; n'hi havia molts altres que donaven resposta a diverses necessitats de la societat o que servien per explotar els recursos naturals amb què comptava el país: l'escloper, el baster, el paquetaire, els segadors, el mestre, el barber, el músic, les tabaques, i tants d'altres...

Al llarg del segle xx, l'arribada de l'electricitat, la mecanització, la competència exterior, el canvi en els ma-

terials i la desaparició del mercat rural al qual donaven servei va fer que aquests oficis anessin desapareixent i que els artesans que els practicaven s'adaptessin als nous temps i a noves activitats, de baster a matalasser, de ferrer a serraller, de mestre de cases a propietari d'una empresa de construcció. Dels antics oficis només en són testimonis les eines i les manufactures esdevingudes objectes d'antiquari o de museu, mentre que les fargues, els molins, els llosers, els forns de calç, etc., han passat a formar part del nostre patrimoni.

David Mas Canalís
Àrea de Béns Immobles